

אוניברסיטת תל-אביב

ערב עיון לזכר אמנון בן-נתן

אי יציבות פוליטית ותקציב המדינה

4 בינואר 2001

פרופ' אפרים צדקה : משפחת בן נתן, מנכ"ל האוצר פרופ' אבי בן-בסט, מופקד הקתדרה לכלכלה ע"ש אמנון בן נתן פרופ' אלכס צוקרמן, מקבלי מלגות, אורחים יקרים. אני מתכבד לפתוח את ערב העיון השנתי ה - 25 לזכרו של אמנון בן-נתן שנפל ברמת הגולן לפני 27 שנים. הנושא של ערב העיון הוא אי יציבות פוליטית בתקציב המדינה. נדמה לי שהיה קשה לבחור משהו יותר אקטואלי מאשר הנושא הזה, בימים אלה, לנוכח החוק של הבחירה ישירה, שהיה אמור ליצור יציבות פוליטית, ולמנוע סחטנות וכו' וכו', נראה שהנושא הזה ימשיך להיות אקטואלי לפחות בחודשים הקרובים. לצערי, מר אבי פרימור, סגן נשיא אוניברסיטת ת"א שהיה אמור לפתוח, נבצר ממנו ברגע האחרון להופיע, ומשפחת בן נתן ביקשה מפרופסור ציון בן-רפאל, ידידו וגיסו של אמנון בן-נתן, לומר דברים לזכרו. בבקשה.

ציון בן-רפאל : תודה רבה, ואנחנו כולם מאחלים בריאות לאבי פרימור, ידיד המשפחה וחבר של כולם. הוא גם היום סגן נשיא האוניברסיטה, וזה היה כבוד לכולם שיפתח את היום הזה, שאבל הוא חלה בשפעת כנראה, ואנחנו מאחלים לו החלמה מהירה. התבקשתי לדבר, ואצלי לדבר על אמנון זה סיפור לא גמור. אני פעם אחת כבר דיברתי עליו, היה לי קשה אז, וכל פעם זה קשה לי מחדש. זה נושא שהולך אחורה 27 שנים, מאז מלחמת יום כיפור בשנת 73, אני הייתי חבר של מירי אז, רבים מהאנשים שנמצאים פה באולם היו אז בערך בגילי, גם ארתור היה בגילי ואריקה הייתה בגילי היום, ועברו שנים רבות מאז. צבע השער שלי התחלף, של

אחרים נשאר, ותמיד המחשבה מה היה קורה אילו, ואיך זה היה נראה עם. אנחנו עם השנים יצרנו משפחה, ונולדו לנו בנות, והם נמצאות פה, ואחת איננה, פעילה כזאת, לא נמצאת אתנו כרגע, אבל כל השנים האלה המחשבה הייתה אם הוא היה אתנו, הוא תמיד היה בינינו, הוא תמיד חי אתנו, הבנות שלי תמיד התרגלו לחיות עם הזיכרון הזה. הערב הזה, הזיכרון הזה, זה הדרך המכובדת שבה מזכירים אותו, והדרך הנאותה לעודד סטודנטים, אנחנו כולם משתתפים בזה, אני באופן אישי והמשפחה תורמים לאקתדרה הזאת, ואחרים תורמים לאקתדרה הזאת, כמובן להנציח אותו דרך אותם סטודנטים, ותמיד תענוג לראות את רשימת הסטודנטים הארוכה שנהנית מפירות הקרן ומסוגלת להשלים לימודים. באותה תקופה אמנון היה סטודנט, ונראתה דרך נאותה להזכיר את זה. אבל מבחינתי, מבחינתנו, הסיפור הזה תמיד נשאר פתוח, למשפחה הוא פתוח, לנו הוא פתוח, הוא תמיד נשאר קשה. גם אם שנה שנה עוברים פה ובאים ובחיוכים נפגשים, והשמחה לפגוש את כל האנשים, ואת כל שורת האנשים שמכירים כבר 20 וכמה שנים, תמיד קשה לחזור לזיכרון של אותו יום של אותו חוסר. אבי פרימור היום התעניין באיזה פרטים שהוא התכוון לדבר עליהם על אותו רגע, כי אבי היה שותף לרגע. הוא היה שותף לבשורה המרה, הוא היה שותף לאותם הימים, הוא עבד עם ארתור באותה תקופה בשגרירות, כדובר השגרירות. הוא היה מגיש את זה בצורה אחת, ואני בצורה אחרת, ומישהו בצורה אחרת. אבל הדברים האלה הם לעולם לא נגמרים. מבחינתי הזיכרון תמיד נשאר, מבחינת המשפחה הוא תמיד נשאר. אין אחד שהוא יוצא מזה לגמרי נקי. במשך השנים הזכירון הזה עובר לדור של הילדים, והילדות שלנו שנמצאות פה באולם למעשה חיות עם הסיפור הזה כאילו הם היו שם. לדעתי, לפחות הגדולה שבהם שנמצאת אתנו, לא בטוחה אם זה זיכרון או שזה מציאות שהיא חוותה. כי היא חיה איתה. אבל בדרך הנכונה, אני מקווה כך, ידענו שהזיכרון הזה ישאר

ללא טראומה, הזיכרון הזה הוא חלק מאיתנו שאנחנו נוסעים קדימה, אנחנו חיים אתו כמו שכל אחד חי עם הזיכרונות שלו, כל פרט ופרט פה, אז גם אנחנו וגם אני. בלי להרבות במילים, אני תמיד מקווה שאנחנו יכולים לעבור עוד שנה ועוד שנה ושיהיה כוחות למשפחה, לארתור ואריקה, לאישתי מירי, לנעמי, לבנות שלי, לכולנו, לעבור עוד שנה עם הזיכרון, בלי לשכוח ולאסוף את הכוחות כדי להתגבר על הכאב. שיהיה ערב טוב, שיהיה מוצלח.

פרופ' אפרים צדקה : תודה רבה לדברים הספונטניים מן הלב של פרופסור ציון בן-רפאל.

אנחנו עוברים לנושא של ערב העיון, הסדר יהיה כדלקמן, נפתח דברי פתיחה ורקע ואולי קצת השמעות בינלאומיות, רקע כלכלי, ייתן מופקד הקתדרה לכלכלה ע"ש אמנון בן-נתן פרופ' אלכס צוקרמן, ואחריו ההרצאה המרכזית תינתן על ידי פרופ' אבי בן-בסט, מנכ"ל משרד האוצר. אני מבקש להזמין את פרופ' אלכס צוקרמן, בבקשה.

פרופ' אלכס צוקרמן : זמנים של אי יציבות פוליטית וכיתוב מלווים בדרך כלל, או לעיתים

קרובות בגרעונות תקציביים, ובעליה בתקציב הממשלה. מנכ"ל האוצר שנמצא אתנו היום, ידבר על התופעות האלה בקונטקסט הישראלי, אנחנו נכנסו לצערנו לתקופה די משמעותית של אי יציבות פוליטית, וודאי נכנס להרבה פרטים מאוד אקטואליים ורלוונטים בקונטקסט הישראלי, אני בתור איש אקדמיה, ואדם שעוסק בתחום הזה גם מבחינה מדעית, בתחום של ישן חדש שנקרא כלכלה פוליטית, או הכלכלה הפוליטית המודרנית, רציתי לקחת מספר דקות ולתת מספר דברי רקע בעניין הזה שתמציתם למעשה זה א' להבין מה שנקרא באנגלית "הקונווישן ויזדום" הכלכלה הפוליטית המודרנית ביחס לדברים האלו, ומה אפשר ללמוד מהניסיון של מדינות אחרות. אולי אקדים ואומר שהרבה פעמים יש כאלו שאומרים שמדינת ישראל היא מיוחדת, יש דברים שהם רק ישימים לה וכך הלאה. אני לא חושב שהיא מיוחדת, אני חושב שיש הרבה דברים בעניין הזה, לפחות, יש הרבה דברים,

הרבה תופעות שרואים מהעולם שהם רואים אותם יום יום באות לידי ביטוי באינטרקציה בין המערכת הפוליטית הישראלית לבין ההחלטות התקציביות שאנחנו רואים. אם כן, הייתי אומר את הדבר הבא, אני רוצה להתמקד בעיקר על הקשר בין אי יציבות פוליטית לבין גרעונות תקציביים, אבל לפני זה אולי להקדיש 2-3 דקות לשני הסברים כלכליים, או לשתי סדירויות כלכליות שרואים ביחס לקשר בין גרעונות תקציביים לבין כוחות כלכליים. אחד הוא שכשהצמיחה עולה בדרך כלל יש נטיה לגרעונות התקציביים לרדת. תמונת הראי של הדבר הזה היא כפי שהצמיחה יורדת יחסית למגמה, אז הגרעונות התקציביים בדרך כלל עולים. דוגמא לדבר הזה זה, זה ארצות הברית, במשך שנות ה-90, בסוף שנות ה-80 ארצות הברית היו לה גרעונות תקציביים מאוד גדולים, כאחוז מהתוצר, שזאת הייתה בעצם הירושה של הנשיא רונלד רייגן, ובמשך שנות ה-90 הייתה תאוצה משמעותית בצמיחה, למעשה הגרעונות האלו נעלמו ואפילו הפכו לעודפים. במקביל הייתה ירידה בחוב הלאומי של ארצות הברית. זה נקודה אחת. והצד השני של זה, אם אנחנו הולכים קצת יותר רחוק בהיסטוריה, הצד השני של זה הוא משבר האנרגיה, שבו הייתה ירידה בקצב הצמיחה ברב הארצות המערביות, ואז באמת רב הארצות המערביות פתחו גרעונות מאוד משמעותיים. מה שמעניין הוא שלא כולם פיתחו גרעונות באותם סדרי גודל, היו כאלו שפיתחו, כלומר, המשתנה הכלכלי של הצמיחה ההאטה שלו גרמה לכך שעלו הגרעונות התקציביים בכל המדינות, אבל היו כאלו שהתגברו עליהם יחסית מהר, והיו כאלו שזה לקח להם 20 שנה להתגבר עליהם. העניין של מבנה המשטר ואי יציבות פוליטית, זה אחד המשנים שמסביר באיזה מהירות, בעקבות איזה שהוא ירידה בצמיחה או דבר מהסוג הזה, באיזה מהירות המדינה מצליחה להתגבר על התופעה הזאת של גרעונות תקציביים. זה נקודה אחת.

נקודת רקע שניה, בדרך כלל יש נטייה לתקופות שהם יש תנודות מאוד גדולות כלפי מעלה בהוצאות הממשלתיות, למשל כתוצאה מזה שיש מצב ביטחוני כמו מלחמה, אז בדרך כלל את המאמץ המלחמתי נוטים לממן במידה רבה לא על ידי העלאת מיסים, אלא על ידי יצירה של גירעונות תקציביים, כלומר על ידי מלוות. בתקופות שבהן ההוצאה הציבורית היא יחסית נמוכה, אז נוטים לפצות על הדבר הזה. כלומר, להקטין את החוב יחסית לתוצר, והתופעה הזאת שנקראת בשפה הכלכלית היפותזת החלקת המיסוי, כלומר שאם יש תנודות בדרך כלל הרי יש תנודות בהוצאה הציבורית, אז לא כדאי להעלות ולהוריד את המיסים במקביל לתנודות האלו, אלא מה שכדאי לעשות זה להחזיק פחות או יותר כאחוז קבוע מהתוצר, ובתקופות שההוצאה הציבורית היא יותר גבוה מאשר הערך הנורמלי שלה, ליצור גרעונות, ובתקופות שבהם היא יותר נמוכה, מאשר הערך הנורמלי שלה, ליצור עודפים כדי לקזז את הגרעונות האלו. זה נקרא היפותזת החלקת המיסוי. מה שמעניין הוא שההיפותזה הזאת מקבלת גיבוי מאוד משמעותי במציאות. אני רוצה להראות לכם רק גראף אחד שמתאר את התנהגות הגרעונות התקציביים בארצות הברית. אכן בעצם מתחילת ה - 120, 1920 עד 1980, אז אם אתם מסתכלים על הגראף הזה, גראף אחד נותן את הגרעונות התקציביים האבסולוטיים. סליחה, הגראף המרוסק נותן את הגירעונות התקציביים כאחוז מהתוצר, והגראף עם הפס העבה נותן אותם באופן אבסולוטי. מה שאנחנו רואים למשל הבליטה הגדולה הזאת שאנחנו רואים, זה הגירעונות התקציביים שהיו לארצות הברית בזמן מלחמת העולם השנייה. אתם יכולים לראות אם אתם מסתכלים, אפשר לראות שהיו דברים. מצד שני בתקופות שבהם לא היו מלחמות, דבר דומה רואים, אבל בצורה חלשה, בזמן מלחמת קוריאה, שזה כאן. ודבר נוסף רואים, רואים שבתקופות של מיתונים, בתקופות שבהם יש ירידה בפעילות הכלכלית אז גם כן יש עליה בגירעונות התקציביים. זה

קשור לעניין הזה של הצמיחה שאמרת קודם, כשיש האטה בצמיחה, אז בדרך כלל יש נטייה, וזה דבר, התופעה הזאת שרואים כאן, היא תופעה כללית, זאת אומרת זה לא רק לגבי ארה"ב, זה תופס למעשה ביחס לכל הארצות המערביות. זה דברי רקע כלכליים. אני רוצה להתמקד יותר, לנצל את שארית הזמן, יותר להתמקד על העניין של הקשר בין מה הספרות אומרת על הקשר בין אי יציבות פוליטית, לבין גירעונות תקציביים. אחת מבעיות היסוד של תקציב הממשלה, זה מה שאפשר לקרוא לו בעיית המקור המשותף, או מה שנקרא בעיית הקומונפול. הבעיה היא שבצד אלו שמחליטים על צעד ההוצאה וצעד ההכנסה שזה למעשה הכנסת, והשרים במידה מסוימת, אבל במידה רבה הכנסת, זה קבוצות שמייצגות כל מיני, מייצגים מקבוצות אינטרסים באוכלוסיה, והם כולם ניזונים ממקור אחד, שזה המיסים, זה הקומונפול. כשיש מידה רבה של פרגמנטציה באינטרסים של האנשים שקובעים ביחס לתקציב, אז בדרך כלל הדבר נוטה לגרום לכך שההוצאה עולה, ושגם חלק גדול יותר מההוצאה ימומן על ידי גירעונות תקציביים. לעומת זאת במצבים שבהם יש ריכוז גדול מאוד, נניח יש מפלגה אחת גדולה ששלטת, יש גוף מרכזי שמחליט על ההקצאות של ההכנסות של המדינה, אז הנטייה הזאת היא פחותה. אני חושב שדוגמא יש דוגמא בספרות הכלכלית שהיא מדגימה את הדבר הזה בצורה יפה, וזה הדוגמא של הדייגים, שדגים דגים באגם משותף. אז הבעיה באגם, יש דרך אגב דבר שבזמנו נכתבה עליו עבודה לפני 20 שנה על ידי דוד לב-ארי, ועוד כלכלן אמריקאי, דוד לב-ארי הוא פרופסור לכלכלה באוניברסיטה העברית, אז אני אקרא לסיפור הזה אני אקרא לו הסיפור של האגם והדגים. מהו הסיפור של האגם והדגים? יש אגם ומגדלים שמה דגים. נניח שיש שם דייג אחד, הדייג הזה רוצה כמובן לדוג דגים בשביל היבול של השנה הזאת, אבל הוא גם רוצה שישארו דגים לשנה הבאה וגם לשנים שאחרי זה. אז פירושו של דבר, כדי להשיג את הדבר הזה, הוא צריך לדאוג לכך

שיהיו מספיק דגים כדי שהם יוכלו להתרבות כדי שיהיו גם מספיק דגים בשנה הבאה. אם הוא הדייג היחיד, אז הוא דג את הכמות המתאימה לו, לשנה הזאת, אבל משאיר מספיק בשביל שיהיו מספיק דגים לשנה הבאה, מספיק שיתרבו, ושפחות או יותר אפשר יהיה לעשות יכול מתאים גם בשנים שאחרי זה. תתארו לכם מצב אלטרנטיבי, שיש 20 דייגים. כל אחד מ-20 הדייגים האלו, אם הוא ימנע מלדוג יותר מידי דגים היום, זה מה שהוא צריך לעשות כדי שיהיו מספיק דגים בשנה הבאה, ה-19 האחרים כל אחד ידוג כמה שהוא יכול, או לא ידוג, לא ימנע כל כך מלדוג דגים משיקולים של העתיד. זאת אומרת מה שהדייג הבודד עושה כאשר יש הרבה דייגים זה לא ישפיע על שימור מספר הדגים בשנים שאחרי זה, ואז יש לכל אחד תמריץ לדוג כמה שיותר בתקופה הנוכחית, כלומר חטוף ככל יכולתך, או משהו מהסוג הזה, כתוצאה מזה נוצר שיווי משקל שבו למעשה אין שימור מספיק של כמות הדגה באגם. הבעיה הזאת היא לגמרי אנלוגית לבעיה של התקציב. כלומר, בתקציב יש הרבה דרישות לתקציב, צריכים לבנות כבישים, צריכים חינוך, צריכים ביטחון, צריכים ישיבות, צריכים פה וצריכים שמה, וברך השם יש מליצים לכל אחד ואחד מהדברים האלה. כשיש איזה שהוא כוח ריכוזי שמחליט על ההקצאה בין הדברים האלו, אז אפשר לעשות את הדבר הזה עם כמות גירעונות ועם אולי חלוקה יותר רציונלית ממה שכאשר זה מפוזר בין הרבה מאוד גורמים, הכוח להחליט או מפוזר בין הרבה גורמים. זה נכון שזה יותר דמוקרטי, אבל יש בזה בעייתיות, דמוקרטיה יש לה עלויות מסוימות וזוהי אחת מהעלויות של הדמוקרטיה ואני חושב שאבי ידגים את הדברים האלו. אני רוצה עם כן אולי להגיד עוד מספר מילים ביחס לאיזה שהיא עבודה שנעשתה על ידי שני כלכלנים, רוביני וזקס, על הגירעונות התקציביים בארצות המערביות והם ניסו מה שהם ניסו לעשות, זה בנוסף לגורמים כלכליים מהסוג שאני הזכרתי קודם, הם ניסו לראות איך מבנה המשטר מידת

היציבות של המשטר משפיעה על גירעונות תקציביים. מה שהם הציעו, זה הדבר הבא, אולי אני יראה את הדבר הזה בשקף. תסתכלו על החלק העליון של השקף, הם חילקו את המשטרים השונים לארבע קבוצות, ואני לא יעבור על כל הארבע קבוצות, אבל אני אגיד מה הרעיון המרכזי. משטר היציב ביותר זה משטר שבו יש, אם זה משטר נשיאותי, אז זה משטר שבו יש את אותה מפלגה בקונגרס ו.. או שזה משטר פרלמנטרי שבה ישנה מפלגת רב אחת, מפלגה גדולה שהיא לא צריכה להקים קואליציה עם אף אחד, והיא לבד יש לה רב כדי להחליט מה העניינים. זה המצב הכי יציב, זה הדבר שמסומן פה באפס. אם יורדים למטה, כלפי מטה, אז במידה ונניח זה משטר פרלמנטרי שבו צריך להקים קואליציה שבה יש פחות משלוש מפלגות, זה קצת פחות יציב. אם הולכים עוד יותר למטה, זה משטר פרלמנטרי, בו יש קואליציה של למעלה משלוש מפלגות. בתחתית הסולם, זה מספר שלוש, נמצא מצב שבו יש קואליציה עם הרבה מפלגות, אבל שאין להם רב. זה ממשלת מיעוט, אנחנו מכירים את זה בזמן האחרון. הם נתנו אינדקסים לדברים האלו, ומצאו שאחרי שלקחו בחשבון את האלמנטים הכלכליים שאני דיברתי עליהם קודם, המשתנים האלה של אי יציבות פוליטית מסבירים חלק מהגירעונות התקציביים וזה במדגם של 17 מדינות או ECD. הייתי אומר שלאור הדבר הזה, התחזית שלי בכל אופן, זה שאנחנו, אם המצב הביטחוני שבו אנחנו נמצאים יתמיד, אז אנחנו גם צפויים לדעתי לפריצות תקציביות, זה דבר די טבעי לצפות לו לאור המצב. לא רק בגלל אי היציבות הפוליטית, אלא גם בגלל הצרכים הביטחוניים הנוספים שהתעוררו. זאת אומרת יש פה שני גורמים שעובדים לאותו כיוון. לבסוף, אף על פי שאני יודע שארתור אולי יש לו אולי דיעה אחרת אני חושב שאולי תשנה את דעתך, אני רוצה להביא איזה שהם נתונים מספר מצרפת, בעצם זה דבר שאמרת לי שאתה מכיר באופן אישי, מצרפת בזמן הרפובליקה הרביעית. בזה אני אסיים את דבריי. בצרפת

הרפובליקה הרביעית נוסדה בעקבות מלחמת העולם השניה כתגובה למשטרים הטוטליטארים שהיו קיימים אז, היא הוצבה מבחינת חיקתית בצורה דומה למשטר שיש אצלנו, משטר פרלמנטרי עם בחירות יחסיות. והיום להם גם בעיות, בשנות ה - 50 היו בעיות של אלג'יר, לצרפת היו בעיות עם אלג'יר, היו שם פיאנואר, והייתה בעיה שאלו לא רצו להתפנות, ודגול היה אפילו בראש אלו שהיה נגד הפינוי של אלג'יר, אף על פי שבסיכומו של דבר הוא זה שפינה את אלג'יר, אבל זה רק ברקע, אני לא רוצה עכשיו להיכנס, רק להזכיר לכם נשכחות. בזמן הרפובליקה הרביעית, שזה היה מסוף מלחמת העולם השניה עד 58 היו בצרפת 26 ממשלות, ממשלה בערך כל חצי שנה. משהו כזה, התחלפו 26 ממשלות, וגירעונות התקציביים היו מאוד משמעותיים. אני רוצה להראות לכם נתונים. הייתה אי יציבות כל גדולה בצרפת, בתקופה הזאת, שנפילות של ראשי ממשלות היו למעשה במידה רבה, הייתה בעיית הרקע של אלג'יר, אבל באה לידי ביטוי בזה שלא הייתה הסכמה על התקציב. זאת אומרת בגלל שהיה חילוקי דעות, לגבי בעיה של מדיניות חוץ, על רקע חילוקי הדעות על הבעיה של מדיניות חוץ, נוספו לזה מאבקים על כל מיני חלקים איך לחלק את התקציב. ואני רוצה להקריא לכם קטע שבא מספר של היסטוריון למעשה, בשם פורניס מ - 1960, הוא מתאר את תהליך יצירת התקציב ברפובליקה הרביעית באופן הבא, זה באנגלית, ולטובת הזמן, אני מתנצל אני אקרא את זה באנגלית, ואני אסכם את זה בשני משפטים.

(מקריא באנגלית)

רק לסכם את העניין, אתם לא יכולים לראות את השקף שלי לצערי, אחרי תקופה כזאת של 12 שנה, דה-גול היה חי ליד צרפת באיזה עיירה קטנה, הוא פרש לעיירה קטנה שנקראה .... ואחרי שטעמו מהטעם הזה במשך 12 שנה, הוא פרש לשמה כמו שבן גוריון בזמנו פרש לשדה בוקר, אז אמרו אנחנו לא יכולים להסתדר, בוא תציל אותנו. הוא אמר בסדר, אני אבוא ואציל

אתכם, אבל אני רוצה סמכויות של דיקטטור. הוא קיבל סמכויות של דיקטטור למשך חצי שנה, ואז שינוי את הקונסטיטוציה ונוסדה הרפובליקה החמישית, והמשטר הנשיאותי של צרפת שקיים עד היום. הגירעונות התקציביים במשך התקופה שלפני השינוי הזה, לפני שינוי הפסיקה, היו בממוצע 4.7% מהתוצר, ולפעמים הם עלו ל- 7,6,8 דברים מהסוג הזה. אחרי זה הם אף פעם לא היו למעלה מאשר 2% מהתוצאות. בזה אסיים את דבריי.

פרופ' אפרים צדקה : תודה רבה על דברי הרקע, אלכס צוקרמן רכש לעצמו מוניטין בינלאומי בתחום הכלכלה הפוליטי, תחום חדש כפי שהוא תאר, נדמה לי שהדברים האחרונים שלו גם מסבירים מדוע. אנחנו עוברים להרצאה המרכזית של פרופ' אבי בן-בסט מנכ"ל משרד האוצר שאפשר לומר שהוא מתאר ניסוי בזמן אמת. בבקשה.

פרופ' אבי בן-בסט : אני אתייחס לנושא הזה בצד הישראלי במיוחד בצו העכשוויים. ההרצאה שלי תתמקד בעיקר בהשלכות של אי יציבות פוליטית על תקציב המדינה, אבל לא רק על התקציב, גם על נושאים כלכליים אחרים. לפני שאנחנו מתחילים בהשלכות, אולי נגדיר את המאפיינים הבולטים שיש באמת למשטר לא יציב, כפי שהם מתבטאים אצלנו. הבעיה הראשונה היא, כמובן, ואלכס דיבר עליה בהקשרים אחרים, הוא הפיצול הרב של המפלגות בכנסת, בהשוואה למה שהיה בעבר, יש לנו מערכת מאוד מפוזרת של חברי כנסת, יש מי שתולים את זה רק בחוק הבחירה הישירה, יש מי שתולים את זה גם בהיבטים חברתיים ואחרים, אבל יהיו הגורמים אשר יהיו, המצב הוא מצב של מערכת מבוזרת מאוד, יש לכך השלכות. ההשלכות הם לא רק על הכנסת, להערכתי ההשלכות הם מעבר לכנסת. אני חושב שאם אנחנו רואים סולידריות נמוכה יותר, בין השרים, אם אנחנו רואים ירידה במושג של אחריות משותפת, גם הדבר הזה, גם התופעה הזאת היא כמובן קשורה לאי היציבות שיש במשטר ולמבנה המבוזר שלו והביטויים של העדר היציבות הם רבים,

הם כמובן אנחנו נדבר היום על התחומים הכלכליים, אני חושב שיש להם השלכות מדיניות, ולא הנושא שאני עוסק בו, חברתיות, ואחרות. במישור הכלכלי אפשר ללמוד כמה וכמה תופעות שאני אעמוד עליהם. ראשית, אנחנו בהחלט יכולים לראות החלטות תקציביות של הכנסת שיש להם השלכות שליליות מאוד, נעמוד על זה בהמשך, אבל אולי מה שיותר חשוב, לא ניתן לבצע בעצם מדיניות כלכלית בתקופה הזאת. בין אם זאת מדיניות תקציבים, ובין אם זו מדיניות של רפורמות מדיניות וכדומה. חלק גדול מהתופעות הללו מתבטא במישור של הכנסת, אבל אפשר לראות ביטויים לתופעות הללו גם במישורים האחרים. את עיקר ההרצאה אני אייחד להמחשת התופעות הללו, לנזקים שהם גורמות, ובסופו של דבר אני אנסה להתוות גם כמה כיוונים של מחשבה איך אפשר להתמודד ביינתן מצב כזה לא יציב, ובאיזה מידה אפשר למזער, או לצמצם ולו במשהו, את הנזקים. הביטוי העיקרי של העדר היציבות הוא בפעילותה של הכנסת, ובעיקר באותו מכשיר שכולנו מכירים אותו, של הצעת חוק פרטית. אני רוצה להקדים ולומר שלדעתי זה מכשיר חשוב, בכל מערכת דמוקרטית חשוב שיהיה כלי כזה בידי חברי הכנסת, להציע הצעות חוק פרטיות. השאלה היא לא עצם קיומו של המכשיר, אלא השימוש במכשיר הזה, דרך הפעלתו, התפקוד של הכנסת בתחום הזה, התרומה של המכשיר הזה גם ליעילות של הכנסת עצמה, וגם ההשלכות שלה על המערכת הכלכלית. כדי לבחון את הדברים הללו, אני יערוך שתי השוואות של השימוש במכשיר. האחת היסטורית, איך השימוש במכשיר הזה התפתח לאורך זמן בישראל, והשניה השוואה בינלאומית. הנתונים שאני אביא בקטע הזה הם מסתמכים בעיקר על מרכז המידע והמחקר של הכנסת, ובמידה מסוימת גם על המכון לדמוקרטיה. ובכן, נתחיל מהתופעה הראשונה, ממדי הצעות החוק הפרטיות מהכנסת הראשונה ועד היום. אני חושב שכמעט לא צריך לדבר על הגראף הזה, הוא פשוט מדהים. בכנסת הראשונה היו 5 הצעות חוק

פרטיות, אחר כך עלה בקצב מתון, הגענו בכנסת ה – 10 עד 1988 ל – 414 הצעות חוק פרטיות, במהלך כל הקדנציה. ותשימו לב לאיזה שיאים הגענו, הגענו לשיאים של 3,600 הצעות חוק פרטיות בכנסת ה – 13, ובכנסת הזאת בשנה הראשונה לכיהונתה, 2,088 הצעות, אז אם מישהו חשב שהירידה הזאת בגראף זה שיפור במצב זה רק נובע מכך שפשוט עבר זמן מועט ביותר, מאז שהכנסת החלה לתפקד. זה לא אומר שאנחנו צפויים ל – 8,000 הצעות אם הכנסת תסיים את כהונתה, כי בדרך כלל יש יותר הצעות בשנה הראשונה, אבל אלה מספרים שהם מדהימים. בואו נסתכל על כמה הבחנות שיש למספרים הללו. ראשית, מעניינת התפנית. התפנית מתחילה, או התפנית המרכזית היא להערכתי היא כאן ב – 1988 בכנסת ה – 11, וזה דבר מעניין מסיבה מאוד פשוטה, כולנו יודעים שבמשך עשור, מ – 1974 עד 1985 המשק הישראלי סבל מבעיות חמורות ביותר. ייחסנו זאת במידה רבה לתפקוד הממשלה. תראו מה קורה, מ – 1985 יש ממשלות אחריות בישראל בכל מה שנוגע לניהול המדיניות הכלכלית. דווקא שמתחילה האחריות יותר אחריות של הממשלה, וניהול מדיניות אחראית על ידי הממשלה, אנחנו רואים בכנסת היפוך של המצב הזה, ודווקא ירידה בהתנהגות האחראית של הכנסת. אגב, אלה כל ההצעות ולא רק ההצעות הכלכליות, אני אתייחס בהמשך להצעות הכלכליות. דבר נוסף שחשוב מאוד, לעצם תפקוד הכנסת, אני חושב שכל אדם יבין שזה לא רציני, אין כנסת בעולם, אין פרלמנט בעולם שמסוגל לטפל בכל כך הרבה הצעות חוק, וברור שחלק מהם מראש לא מוגש מתוך כוונה רצינית, מראש אין בהם דיון מעמיק. אם תקראו רבות מהם, תראו חוסר רצינות מוחלט גם של המגיש עצמו של ההצעה, בהכנתה, בתיעוד שמלווה אותה, בהסברים שלה וכדומה. אפילו הייתי אומר שאפשר בהחלט להגיד שיש פה זילות של הרעיון של הצעת חוק פרטית. מטבע הדברים עולה באמת השאלה מה האפקטיביות של ההצעות הללו, מגישים כל כך הרבה הצעות, כמה מהם מתקבלות,

כמה זה תורם לתהליך החקיקה ופה נראה דברים שהם מעניינים. כמו שצפוי היה שיעורי הביצוע לא כל כך מדהימים, שמגיעים אלפי הצעות וברור שגם לא ניתן לאשר אותם, משום שלא ניתן אפילו לקיים בהם דיון של ממש. אז אפשר לראות שמהכנסת הראשונה עד הכנסת ה-12, שיעורי הביצוע היו בערך 41 הצעות מתוך 336, בערך 12% מהצעות החוק הפרטיות עברו גם קריאה שלישית ואושרו כחוק במדינת ישראל. נכון שבכנסת ה-13 אנחנו רואים אישור רב יותר 213 הצעות, אבל אם נראה את השיעור של ההצעות שאושרו, מתוך סך הכל ההצעות, נקבל ירידה לכ-6%, ואחר כך אנחנו נקבל ירידה של 5% ובכנסת הזאת 2-3 אחוזים בלבד. אז בעצם אפשר פה לראות את אותו אלמנט שדיברתי עליו, שאין בעצם התייחסות רצינית של ממש להצעות הללו. בואו נראה היבט נוסף של הכלי הזה של הצעות חוק פרטיות, לא את ההתפתחות ההיסטורית שלו בישראל, אלא איך הוא נראה בהשוואה בינלאומי. אמרתי זה כלי דמוקרטי, בכל המדינות המערביות קיים כלי כזה, בכל המדינות המערביות הדמוקרטיות קיים כלי כזה, אבל מידת השימוש בו היא שולית מאוד בהשוואה למידת השימוש שנעשה במדינת ישראל. אני מקווה שרואים פה את המספרים ואם לא אני אקרא אותם: ביפן- הממוצע לשנה הוא כ-50 הצעות חוק פרטיות; בברטניה-100 הצעות חוק פרטיות; בצרפת-53; בהולנד-65 וכו'. אנחנו רואים סדר גודל אחר לחלוטין של הצעות חוק פרטיות, דבר שתאם יותר את מה שהתרחש בארץ עד הכנסת ה-10 בערך, או עד הכנסת ה-9. כמובן שאנחנו פה חורגים בצורה משמעותית מאוד. דבר חשוב שמעניין לראות, כפי שאמרתי, איזה אחוז מההצעות התקבלו. בישראל אחוז ההצעות שהושמו השנה הם 2%. אגב, אלה נתונים שעד יולי, בחודש האחרון לצערנו, אחוזי הצלחה קצת יותר טובים, אבל אפשר לראות שבמדינות אחרות שיעורי האישור הם הרבה יותר גבוהים: ביפן יש 31 אחוזים; בבריטניה 8 אחוזים; בגרמניה 31 אחוזים וכו'. ברור שלא מרבית

להשתמש בכלי הזה, אז גם האפקטיביות שלו היא רבה יותר. הדבר המעניין, נוסף, שהוא במישור אחר, אם נבדוק איזה אחוז מהצעות החוק הפרטיות שאושרו מהבוץ, מסך הכל הצעות החוק, אז אנחנו נראה שדווקא בישראל יש שיעור גבוה מאוד להצעות החוק הפרטיות, מה שאומר שבעצם הממשלה עצמה יחסית יוזמת מעט הצעות חוק, ורב החקיקה בעצם הוא יוזמה של חברי הכנסת עצמה. עוד היבט שחשוב, ערכתי השוואה בינלאומית, ונשאלת השאלה איך ייתכן שבמדינות אחרות מספר הצעות החוק הפרטיות הוא כל כך נמוך בהשוואה לישראל וכאן אני רוצה לעבור להצעות חוק שיש להם השלכה תקציבית. בעולם הדמוקרטי המערבי מקובל שניהול התקציב זה כלי של הממשלה, זה לא כלי של חברי הפרלמנט. חברי הפרלמנט יכולים להשפיע באופן פרטי, כל אחד כחבר פרלמנט על התקציב רק במידה מועטה. ולכן, כמעט בכל המדינות המערביות יש הגבלות חריפות על הגשת הצעות חוק פרטי, למרות שזה כלי דמוקרטי ואנחנו יכולים לראות מספר דוגמאות. ביפן, על מנת לאשר הצעת חוק פרטית, שיש לה השלכה על תקציב המדינה, נדרש רב מיוחד בפרלמנט. אי אפשר להעביר הצעה כזאת ברב פרטי. אם אני אספר לכם כמה מהצעות החוק, באיזה רב הם התקבלו בארץ, אתם פשוט לא תאמינו. יש גם הצעות חוק שעברו 2 נגד 1. זה בערך היה האישור. ביפן, נדרש רב מיוחד; בדרום אפריקה, נדרש אישור מיוחד של וועדה לפני שבגלל החוק מוצג; בקנדה בכלל אסור להגיש; בארצות-הברית לנשיא יש זכות וטו; בבריטניה, הממשלה צריכה לאשר לחבר הפרלמנט להגיש את הצעת החוק, אחרת הוא אינו יכול להציג אותה ואפשר כך לעבור הלאה ולראות שיש במערב מעט מאוד מדינות, הולנד ובלגיה, הם היחידות שבהם אין הגבלות על הצעות חוק פרטיות, אבל כמו שראינו מהנתונים קודם לכן, אין גם שימוש מופרז בהם, ויש ריסון עצמי של חברי הפרלמנט בהגשת הצעות כאלה. כפי שאמרתי, אצלנו כמות ההצעות היא רבה, האישור הוא מצומצם, אבל אני לא מציע

להיות רגועים מכך. למרות שהאישור הוא מצומצם, עברו רק בחודשים האחרונים חוקים שהיקפם התקציבי הוא אדיר. החוקים שעברו מאז שהחל מושב החורף בקריאה שניה ושלישית, שאושרו סופית, מסתכמים כבר בעלות תקציבית של כ- 1.5 מיליארד שקלים, רק החוקים שעברו בקריאה שניה ושלישית במושב האחרון. כמה דוגמאות, בוודאי שאתם קוראי עיתונים, ערים לדוגמאות הללו, אני לא יודע אם אתם ערים לסדרי הגודל. חוק שמגדיל את הקצבה מהילד הרביעי ואילך, שעלותו 500 מליון שקלים. חוק אגב, שככל שבדקנו, קיים רק במדינת ישראל, חוק שמחייב את משרד החינוך לשלוח מורים לביתם של ילדים חולים. אני אתייחס יותר מאוחר למהות של החוקים הללו. גם כן חוק שעלותו השנתית מאות מליוני שקלים. הטבות נוספות לחיילים משוחררים. רכישת ספרי לימוד על ידי מערכת החינוך, החוקים האלה מתסכמים בהוצאה של 1.5 מיליארד שקלים, אבל יש חוקים נוספים שהמלאכה לגביהם עדיין לא נשלמה. אם נסכם את הצעות החוק הפרטיות, לא שהוגשו, שעברו בקריאה טרומית, או בקריאה ראשונה, אנחנו נמצא סכום אדיר, שפשוט אי אפשר להעלות על הדעת שזה ההיקף שלו. בין הדוגמאות הגדלת קצבת הזיקנה, למעשה הכפלת קיצבת הזקנה, חוק שעלותו השנתית 7 מיליארד שקלים. חוק שמעניק לתושבי הדרום ובאר-שבע הקלות במס הכנסה, מתוך 500 מליון שקלים. אפשר להביא חוקים כאלה, דוגמאות רבות לחוקים כאלה. העלות הכוללת של הצעות החוק הפרטיות שעברו בקריאה טרומית וראשונה, מעל 20 מיליארד שקלים. פשוט אי אפשר לתאר באיזה מימדים אדירים הדברים הללו מתבטאים, אבל ההשלכות של המצב הזה מתבטאות לא רק בכנסת, אפשר לראות את ההשלכות של המצב הבלתי יציב גם במישורים אחרים, הזכרתי קודם כבר את הירידה במידת הסולידריות והאחריות המשותפת בין שרים, אפשר גם לדבר על דברים אחרים. אנחנו כולנו יודעים, היינו רוצים שהממשלה תייצב את הטווח הארוך, שהממשלה תפעל מתוך

ראיה, הזכירו פה, אלכס הזכיר את הדוגמא של האגם והדייגים, היינו רוצים שממשלה לא תראה רק את הרגע, אלא תראה באמת את הטווח הארוך, את העתיד, ובהתאם לזה תתכנן את הוצאותיה. מטבע הדברים, אם יש בחירות כל 4 שנים, זה כשלעצמו מקצר את אופק התכנון של הממשלה. בוודאי ובוודאי שאם הבחירות הם כל שנתיים, ואנחנו עלולים להקלע למצב שקצב הבחירות הוא אפילו תדיר יותר מאשר כל שנתיים, אזי אופק התכנון של הממשלה מתקצר עוד יותר, הערכה של מצוקות הרגע והפתרונות של מצוקות הרגע מקבלות משמעות וחשיבות הרבה יותר גדולה מאשר הראייה של הטווח הארוך, ואפשר להביא דוגמאות שונות. אם ניקח דוגמא כמו הטיפול בעובדים הזרים. הממשלה בסך הכל ביטאה כמה וכמה פעמים שהיא הייתה רוצה לראות ירידה במספר העובדים הזרים, שבנקודת ראות של הטווח הארוך זאת תופעה שצריך לצמצם אותה, אבל במצב שבהם יש חוסר יציבות, אזי מצוקות הרגע מקבלות משקל יותר גדול בפתרונות. אפשר לראות שינוי בהתנהגות של גופים אחרים, גופים ציבוריים אחרים כמובן, כי זה מה שחשוב. אם נסתכל לדוגמא על ההתנהגות של ההסתדרות. ראשית, כדאי לציין שנציגי ההסתדרות בכנסת, שני הנציגים בכנסת, עומדים מאחורי כמה מהחוקים שעלותם התקציבית היא מהגבוהות ביותר. יתרה מזאת, כולנו יודעים שההסתדרות מתכננת שביתה כללית בעוד 10 ימים. אני חושב ששביתה כללית על הסכמי שכר במשק, ערב בחירות, היא לא מקרי לחלוטין. בעבר לא היינו עדים לדברים כאלה, בעבר הסכמי מסגרת נדחו לתקופות יותר רגועות, להכריז על שביתה כללית במשק שבועיים לפני בחירות, זה בפירוש לבטא מצב של חוסר יציבות, מצב שבו האחריות הציבורית היא הרבה יותר נמוכה מאשר היינו מצפים לראות. מה ההשלכות שיש לחוקים הללו? ראשית, אני רוצה לומר שאני בטוח שגם פה באולם הזה, יש לכל אחד סימפטיה לאחד החוקים שאני ציינתי, גם לי יש אהדה לחלק מהחוקים האלה, ואפשר

לגלות להם אהדה. למשל, מי היה מתנגד באמת להגדיל קיצבת זיקנה, ואני אומר את זה בפירוש, לגמרי לא בציניות, קצבת זקנה היא נמוכה מאוד, היא 1016 לחודש, אם מביאים בחשבון השלמת הכנסה היא מגיעה ל – 1700 ש"ח לחודש, למעט פנסיה. או מי למשל היה מתנגד לטפל בילדים בסיכון, ולהגדיל את התקציבים שהם מפנים לכל. מי מאתנו לא היה מגלה אהדה לטפל בזכויות של נכים, ובקיצור אני בטוח שכל אחד מכם יכול עכשיו לערוך רשימה של אין סוף מטרות ראויות. לא זאת שאלה האם כל מטרה ומטרה בפני עצמה היא ראויה, אני מניח כי רובם ראויות, אם כי אגב חלק מהם אפילו קשה למצוא להם הסבר, אבל אני מניח שרובם ראויות. הבעיה היא שחברה שחפצת חיים בעולם הגלובאלי, חברה שרוצה לצמוח, חברה שרוצה להתחרות עם העולם הרחב חייבת לעמוד בשני דברים: 1 - שתהיה מגבלת תקציב להוצאות של הממשלה. 2 - שיקבע בתוך מגבלת התקציב הזאת סדר העדיפויות הלאומי. אחרת גם הכפלת תקציב לא תעזור. כמו שתיארתי קודם, הצעות החוק שכבר אושרו בקריאה טרומית וקריאה ראשונה מסתכמים בעשרים מיליארד שקלים, אי אפשר לעמוד בזה, גם אם המטרות הללו רצויות, ולכן חיים קודם כל להגדיר מגבלה של תקציב, ובתוך המגבלה הזאת לחלק את התקציב. זאת הסיבה מדוע מדינות המערב הדמוקרטיות כללו בחקיקה שלהם הגבלות על הצעות חוק פרטיות, כי ברגע שאתה מטיל באופן חופשי הצעות חוק פרטיות, אתה לא יכול לשמר את המסגרת במידה ראויה. יותר מזה, כדאי לזכור דבר חשוב נוסף בהקשר הזה, שהיו לנו שנים פחות נוחות מאשר היום. כדאי לזכור שבשנות המשבר, 1974 עד 1985 תביטו רק על הקו האדום, הוא מתאר את משקל ההוצאות של הממשלה והרשויות המקומיות מתוך התוצר. אלה ימים נשכחים, ואתם אולי לא תאמינו למספרים, אבל במשך עשור שלם, 74-85 המשקל של ההוצאות הממשלה מתוך התוצר היה 77 אחוזים. אני חושב שאומרים את זה היום לא מאמינים בכלל שתפקדנו.

בעמל רב, במאמצים אדירים, מאז תוכנית העיצוב, הצלחנו להוריד את זה לרמה של 54 אחוזים. באות הצעות כאלה והתנהגות כזאת ובעצם מאיימות על ההישג. אני רוצה להזכיר מה היה באותם ימים, 400 אחוזי אינפלציה, חוב חיצוני אסטרונומי שהוא 80 אחוז מהתוצר, משק שאינו צומח, בלי אחריות תקציבית, אנחנו עלולים להתדרדר למצב מהסוג הזה. אני מקווה מאוד שאנחנו לא נגיע לאותה דוגמא שאלכס הביא פה מהרפובליקה הרביעית. נשאלת השאלה מה יקרה באמת אם הצעות כאלה יאושרו, ואגב אני אדבר על זה, גם אישור של הצעות בהיקף של 1.5 מיליארד שקלים הוא בעייתי במצב הנוכחי. והדרך הטובה ביותר לראות את הסכנות שיש באישורים תקציביים בהיקפים כאלה, זה פשוט להתייחס לדרך שלממן את ההוצאה התקציבית הזאת. מה הדרכים שפתוחות בפנינו לממן הוצאות גדולות כל כך. דרך אחת, וטבעית, היא פשוט באמצעות מיסוי, להגדיל את המיסים במדינת ישראל, במקום להוריד אותם, פשוט להגדיל אותם, כי אנחנו רוצים להוציא יותר, יש לנו הרבה מטרות חשובות. ברור שהגדלת המיסוי היא תקטין את המוטיבציה של הסקטור האישי להשקיע, תקטין השקעות במשק, תקטין יוזמות חדשות, ולכן תקטין צמיחה. הגדלת מיסוי מקטינה גם מוטיבציה לעבוד, ומקטינה את שיעור ההשתתפות בכוח העבודה, וגם מהכיוון הזה נקבל תוצר יותר קטן ממה שהיינו יכולים לקבל. יבוא מישהו ויאמר למה להעלות מיסים, זה גירעון נממן את ההוצאות הללו במכירת איגרות חוב לציבור. אני חושב שבסרט הזה כבר היינו, באותו עשור אבוד. גירעונות גדולים גורמים לאובדן היציבות, לאינפלציה יותר גדולה, לחובות חיצוניים ופנימיים יותר כבדים. בסופו של דבר, שאף אחד לא ישלה את עצמו, עם גירעונות גדולים יש גם בנק מרכזי, ובוודאי שהוא לא ישאיר את הריבית כפי שהייתה אתמול בבוקר, אם הדרך הזאת תמשך. אז כך או כך, אנחנו נמשיך בדרך הזאת, או שאנחנו צפויים לעליית מיסים, או שאנחנו צפויים לגירעונות גדולים ולריבית

גבוהה. אנחנו בכל האמצעים הללו נפגע בכושר התחרות של הסקטור העסקי עם העולם הרחב. נקודה נוספת, אמרתי שגם 1.5 מיליארד זה הרבה, זה הרבה באופן מוחלט. זה הרבה עוד יותר על רקע המצב שאנחנו מצויים בו. אי אפשר להתעלם מכך שבחודשים האחרונים אנחנו נתונים לבעיות ביטחוניות, אי אפשר להתעלם מכך, שכתוצאה מהבעיות הביטחוניות הללו, אין מנוס וחייבים להגדיל את ההוצאה הביטחונית, אז יש ויכוח בכמה, אבל אין ויכוח שהמצב הזה חייב הוצאה ביטחונית במידה מסוימת יותר גדולה. על רק זה להגדיל עוד את התקציב על הצעות שאין להם שום דחיפות היום, ב - 1.5 מיליארד נוספים, וכמו שאמרתי, 20 מיליארד נוספים ממשיכים לאיים עלינו, זה ברור שדבר שיכול לערער את היציבות במשק, את הצמיחה במשק. עוד נקודה שהיא חשובה: אני שומע הרבה פעמים, עזוב זה לא רציני, אנחנו נתקן את זה אחרי הבחירות, אנחנו כבר משק יותר בוגר. נכון, ראינו כבר באמת, אחרי משברים קודמים שבוצע תיקון אחרי הבחירות. למשל בשנים 97-98 אחרי שהיו חריגות תקציביות גדולות קודם לכן, אז בוצע בשנים 97-98 תיקון, הממשלה קיצצה בתקציב בצורה כואבת, וכך ביצענו את התיקון. אבל מה משמעות התיקון הזה. המשמעות התיקון שצריך לקצץ בהוצאה, ואם נסתכל על הניסיון של השנים 97-98 אז זללנו לאיזה תקופה קצרה קודם לכן, והקיצוצים הביאו לכך שגברה האבטלה במשק, המשק נכנס למיתון, התמיכה נפסקה, מה קיבלנו מכל זה, מי זקוק לזיגוג הזה. אז גם מי שבראשו המחשבה נתקן מחר, לא כדאי לקלקל היום, ולא צריך לתקן מחר. פשוט מיותר לחלוטין. התנודות הללו לא בריאות לשום משק, בוודאי שהם לא בריאות לנו. יותר מזה, מדיניות זיגוג כזאת מראה שגם מאבדים שנים נטו בדרך לצמיחה. האינטגרל, ההיקף המצטבר של התוצר בסופו של דבר נפגע ממדיניות זיגוג כזאת. דבר נוסף שחשוב להדגיש, על מי נופל הנטל של מדיניות כזאת. ראשית, בוודאי שהוא נופל על הסקטור העסקי שהוא זה שיוצר

את הצמיחה היציבה, את הצמיחה שהיא יכולה להתמיד לאורך זמן, מיסוי יותר גבוה, אם נזדקק, ריבית יותר גבוה, חוסר יציבות וכדומה. אבל גם על השכבות החלשות. מחקרים מראים חד משמעית, שיש שני גורמים שמגדילים מאוד אי שוויון, אינפלציה ואבטלה. סופו של דבר שכל החוקים האלה, מצד אחד, באו לעזור לחלשים, אבל הם יגמרו בזה שהחלשים ישלמו את המחיר של מדיניות כזאת. דבר נוסף, חריגה כזאת בהוצאות ותיקונה לאחר מכן, ואני עוד אופטימי, כי אני אומר תיקונה לאחר מכן, היא גם מונעת מהממשלה את היכולת לטפל בבעיות חברתיות. בעיות חברתיות כמו צמצום בפערי חינוך, צמצום אי שוויון כלכלי וצמצום אבטלה. ואני אמחיש כדי שזה לא ייראה אמירה בעלמא. בואו נראה את תקציב 2001 שטרם אושר. בתקציב 2001 יש הרבה יותר תשובות לשאלות הללו מאשר בתקציבים הקודמים, בשלושת התקציבים הקודמים. והסיבה העיקרית אני יכול לומר לכם, שיש יותר תשובות לשאלות הללו, לא בהכרח משום שאני רוצה לומר הממשלה הזאת טובה יותר, לא, אלא משום שבשלוש השנים קודם היינו כל כך עסוקים בתיקון הסטיות שיצרנו קודם לכן, של מצב של קיצוצי תקציב, בוודאי שאי אפשר היה לתת מענה לצמצום פערים בחינוך, לצמצום אי שוויון כלכלי, וצמצום אבטלה. היה קודם צריך לתקן את הבעיות כדי ליצור תקציב שהוא פונה יותר עם פנים יותר מהירות לכיוונים הללו. ולכן הזיגזג הזה יפגע גם ביכולת שלנו לשנות את סדר העדפות הלאומי, כך שתיפתרנה אותם בעיות יסוד חברתיות שהיינו רוצים לפתור. דיברתי עד עכשיו על השלכות תקציביות, נכון, זה אחד הנזקים היותר כבדים שיכול להיות למצב לא יציב, אבל זה לא הדבר היחיד. בהחלט יכולה להיות פגיעה גם במבנה המשק, גם בתפקוד של כל מיני מערכות. אפשר לתת כל מיני דוגמאות. קודם כל בחלק מהחקיקה הפרטית אנחנו מדברים על השלכה תקציבית, אבל היא גם משנה דרכי התנהגות. ניקח דוגמא של חוק אחד שדובר בו לא מעט, החוק שמגדיל את קצבת

הילדים במידה ניכרת מהילד הרביעי ואילך. יש מחקר שמראה שהגדלת קצבאות הילדים הגבירה ילודה, ובעיקר בקרב שכבות חלשות ויוצרת את דור העוני הבא. האם אנחנו בטוחים שבזה שסייענו לילדים האלה היום, לא יצרנו שום בעיה מחר, אני משוכנע שיצרנו גם את הבעיה של מחר. אפשר להביא דוגמאות נוספות לחוקים שפוגעים גם בתפקוד המשק, ולא רק הוצאה תקציבית. למשל חוק שכר מינימום, הוא בהחלט חוק רצוי, הוא קיים, הוא מגדיר מהו שכר המינימום. כולנו שרואים את שכר המינימום מרגישים אולי אי נוחות עם זה, היינו רוצים שאנשים יוכלו להביא שכר גבוה יותר הביתה, אבל אם נכפה על המעסיקים בבת אחת להגדיל את שכר המינימום מ – 2800 או 2900 שקלים ל – 4000 ומעלה שקלים, האם באמת כך נעזור לחלשים, האם חלק מהם לא יעזבו כתוצאה מזה את מקום עבודתם, משום שאותו משקיע בטקסטיל יגיד שכדאי להעביר עוד חלק למדינות אחרות שבהם שכר העבודה נמוך יותר. סוף מעשה במחשבה תחילה. אי אפשר לחוקק, ולחשוב שהמהלך שעשינו באותו רגע, בוודאות פתר בעיה. יכול להיות שהוא יצר בעיה ולא פתר בעיה. אפשר להביא עוד דוגמאות כאלה, אני חושב שהזמן קצר ואני אדלג על הרבה מהדוגמאות הללו. אגב, דבר אחד שאני לא יכול לעמוד בפיתוי, אנחנו כל הזמן חושבים שדואגים לחלשים, החוק שדיברתי עליו שעבר ברב המדהים של 2 נגד אחד, זה חוק שציפר מאוד את שלושת המיליונים העליונים, ב – 185 מליון שקלים, אז יכול להיות שקבע שאין יותר תקרה להטבות המס בפנסיה של 5 פעמים השכר הממוצע במשק, אלא אפשר גם להפקיד כל חודש גם מליון שקלים, ולכמה אנשים יש למעלה מחמישה פעמים השכר הממוצע במשק. עוד אלמנט אחד שחשוב להזכיר אותו של השפעה. דיברתי עד עכשיו על השפעות האקטיביות, תוצאות החקיקה, על התקציב, תוצאות החקיקה על תפקוד של מערכות ובעיות מבניות. אבל יש גם השלכות שנובעות מכך שלא ניתן לנהל מדיניות כלכלית כמו שמנהלים בתקופה תקינה,

והדוגמאות בולטות, אבל כדאי כדי לסבר את האוזן, שנראה מה ההשלכות של הדוגמאות הללו, ונתחיל עם הדבר הראשון, תקציב. הכנו תקציב, התקציב מוכן, מונח על שולחן הכנסת, לא הבאנו אותו אפילו להצבעה כי זה מיותר. הוא לא יאושר בשלב הזה ולכן לא הבאנו אותו להצבעה, אבל מה משמעות של הדבר לחיות בלי תקציב, ולהערכתי יכול מאוד להיות שנחיה בלי תקציב, אפילו 3 חודשים שזאת המגבלה המירבית בחוק. החוק קובע שבמקרה כזה מותר לממשלה להוציא מידי חודש 1/12 מהתקציב של השנה הקודמת. תאמרו בוודאי, נו, אז אתה יכול להיות מרוצה, הרצון לחרוג ולהגדיל את התקציב סוכל באופן אוטומטי. זה לא כך. דברים צריכים להעשות בצורה תקינה, צריך לעשות את הדברים שנכון לעשות, לא צריך לסמוך על איזה דברים שקורים לך באקראי כי גם הם פגומים ואני אמחיש את זה אנחנו תכננו במסגרת התקציב הזה להגדיל את ההוצאה בקרוב ל - 3 אחוזים. אז קודם כל ברור שאי אפשר להגדיל אותה ב - 3 אחוזים, ניחא. אבל כדאי לזכור שהחוק הזה אומר שמוציאים 1/12 מהתקציב הנומינלי של השנה הקודמת. בינתיים היו קצת הסכמי שכר, ויש גם פרעון חובות שגדל כל הזמן. והחוק קובע עוד משהו, מה סדר ההוצאה. סדר ההוצאה אומר קודם כל שכר, אחר כך כיבוד חוקים, ורק אחר כך כל היתר. קודם כל ראיתם שכל החוקים שחוקקו עכשיו לגביהם הדלת נפתחה. אותם צריך לממש כי חוק מכבדים ושכר משלמים, אז נוצר מצב שבעצם כל הקיצוץ נופל על תקציבי הקניות והפיתוח של המשרדים. זה בפירוש נזק של ממש. ואם נסתכל על המצב שאנו מצויים היום, שממילא יש סיבות אחרות להאטה, צירוף של הדבר הזה בוודאי בריאות לא יוסיף למשק. גורם שני שלא נתן לבצע, שנים אנחנו מנסים לבצע רפורמות מבניות, מאז תוכנית הייצור, הצלחנו בזה לא מעט, לא מספיק אבל גם לא מעט, ורוצים להמשיך בזה, היינו רפורמת מס, היא מונחת על שולחן הכנסת, גובש לה כבר רב לפני חודש או חודש וחצי, ואז באה תנועת ש"ס והפכה

את ההצבעה להצבעת אי אמון ולכן משכנו את ההצעה, אבל יש גם רפורמות אחרות, שנועדו לשכלל את שוק ההון, להפוך אותו למפותח יותר, שנועדו ליצור תחרות בכל מיני תחומים, שנועדו להפריד חברות ממשלתיות. לא ניתן לבצע את הדברים הללו, אז אנחנו בכל זאת לא מרימים ידיים, ואנחנו עומלים קשות להמשיך ולהכין רפורמות כאלה, בתקווה שלאחר הבחירות יהיה ניתן להעביר אותם, כרגע הם נבלמות, כרגע אנחנו מאבדים זמן ביכולת להביא את המשק לרמה שכולנו היינו רוצים להביא אותה. אני רוצה לסכם, אני חושב שאפשר להמשיך עם הדוגמאות ועם נזקיהם בלי סוף, אני חושב שהעיקרון מובן. יש בכל זאת תקווה אחת, אומרים עלי שאני אופטימיסט חסר תקנה, אבל מי שלא אופטימיסט חסר תקנה בימים הללו לא יכול היה להמשיך בתפקיד, הוא צריך בכל זאת לקוות שאפשר לשנות ושלאפשר לעשות. חברות בינלאומיות מדרגות את ישראל על פי ביצועיה הכלכליים. חברת סטנדרט אן פור הייתה מהראשונות שכחודש לאחר שהחלו האירועים פרסמה הודעה שהיא לא משנה את הדירוג של המשק בעקבות האירועים, היא חושבת שבזה הוא יכול לעמוד, אבל היא מזהירה שהסכנה הגדולה היא שהתקציב יפרט, שהסכנה הגדולה היא שהגירעונות יתחדשו, ואם זה יקרה היא תשנה את הדירוג של מדינת ישראל. אז אם סטנדרט אן פור עוד לא שינתה, היא עוד אופטימית, אז גם אנחנו אולי יכולים לקוות שרוב ההצעות האלה או כולם לא יעברו בקריאה שניה או שלישית. יותר מזה, יש בכוונתנו להציע חוק שיבטל את החוקים שעברו, כי אני חושב שכך ראוי לעשות במדינה שבה התפקוד הוא לא תפקוד תקין, ואגב נעשו דברים כאלה בעבר, כמובן שצריך כנסת אחראית שתגיע למסקנה שלא היה בסיס לפחות לחלק מאותם חוקים. אבל אלה הם התקוות, מה בכל זאת אפשר לעשות: ברור שפתרון יסודי כרוך בשינוי מבנה המשטר כך שלא יהיה בו פיצול כמו שיש היום. אז יש ויכוח בציבור הישראלי, שיטת בחירות א' או

שיטת בחירות ב', אני לא רוצה להתייחס לזה כאן מעל במה זו, אני חושב שדבר אחד אין ויכוח, לגבי האיבחון, אין מחלוקת שיש בעיה במבנה המשטר הזה, ואנחנו מוכרחים להגיע למשטר יותר יציב. אפשר גם לעשות משהו אולי קטן כדי לפחות אולי למנוע בעתיד את ההיקף העצום של החקיקה הפרטית. אמרתי כבר, גם במדינות מערביות אחרות, מקובל שיש הגבלות על החקיקה הפרטית. ואני חושב שגם אנחנו צריכים לחוקק חוק כזה. זה חשוב אגב לא רק כדי לשמור מסגרת תקציבית, זה חשוב גם לתפקודה של הכנסת, לדיון מעמיק ורציני בחוקים הללו ואני מעלה פה חלופות, אנחנו דנים בדברים האלו בימים הללו, ואנחנו נביא הצעת חוק כזאת לממשלה, אם הממשלה תאשר אותה היא תביא אותה, כנראה לאחר הבחירות, לכנסת, לאמץ את אחת מהגישות שקיימות בעולם המערבי, או דרישה למשל של רב מיוחס, או דרישה שהממשלה תאשר הצעות חוק כאלה, או את הדבר הכי אלמנטרי, הכי המציע אותו אדם שהציע להגדיל את קצבת הזיקנה ב - 7 מיליארד שקלים ראה לנגד עיניו את המטרה הזאת כעדיפה שיאמר לנו איזה מטרה אחרת הוא רוצה לקצץ ב - 7 מיליארד שקלים. קרי, לחייב את המציאה, מי שמציעה הצעה להגדלת הוצאה, שיביא יחד איתה הצעה לצמצום הוצאה, ולא מתוך הרזרבה הכללית, ומי שמציע לעקל מיסים, שיביא אתו את ההצעה שבה איך הוא מציע לקזז בהכבדה של נטל המס. אני מעריך שדרך זו בלבד תצמצם הרבה מהתופעות שאנחנו רואים עכשיו, אבל ברור שזה מזוור לסימפטום וראוי היה, אני חושב, שכחברה, לטפל בשורש. תודה רבה.

פרופ' אפרים צדקה : תודה רבה, אני בטוח שלא מקנאים בך בימים אלה, אבל בהצלחה. אני רוצה להתיר מספר שאלות מהקהל, או הערות, אבל הערות ממש קצרות.

דונר : אני רוצה להציע הצעה לאיסור הפרסום, לאסור פרסום של הצעות פרטיות. רב אנשים עושים את זה בעד פרסום.

פרופ' אפרים צדקה : זה קצת קשה במדינה דמוקרטית. אולי עוד שאלות, הערות.

דובר : אני מסכים לניתוח של אבי, אבל נראה שהאווירה שבה הכנסת...

מושפעת גם לרעה מהשידורים שהממשלה נותנת לציבור, גם שר האוצר וגם ראש הממשלה, שאף פעם לא היה מצב כלכלי כל כך טוב, אין בעיה של תשלומים, אין לנו בעיה שיבנו גדר, שכאילו, הסדר הצי... שהמשק לא עומד בפני בעיות רציניות, וזה בהחלט מאפשר את ההתנהגות המופקרת של הכנסת.

דובר : התייחסת ליציבות הפוליטית הפנימית, אולי תוכל להגיד כמה מילים

לגבי אי היציבות הפוליטית החיצונית, במצב של מדינת ישראל היום.

פרופ' אפרים צדקה : אני רוצה לנצל זכות היו"ר, ולהוסיף עוד שתי הערות. אי לי שום

ספק שהבעיה של מדינת ישראל בשנות ה - 70, בסוף שנות ה - 70 וראשית שנות ה - 80, עד אמצע שנות ה - 80, מה שהביא אותנו כמעט לידי קריסה כלכלית, הייתה הפקרות בתחום התקציב, אבל יחד עם זאת היום אנחנו צריכים את הדברים קצת בפרספקטיבה אחרת, ואין לי גם בכך ספק, אסור תמיד להלחם את המלחמות של העבר. כיום אני חושב, שב - 5 שנים האחרונות, אנחנו סובלים ממיתון שבחלקו אולי אפילו בחלק גדול ממנו, מוסבר על ידי מדיניות תקציב מרוסנת מידי, ומדיניות מרוסנת מידי.

אני רוצה לזרוק השערה, לא רק השערה, אלא גם אתגר, אליו בתקציב של שנת 2000, של השנה האחרונה, ואלו דברים שנאמרו גם בראשית שנת 2000, לא בראיה לאחור, אילו תקציב המדינה היה כולל עוד מיליארד דולר, אולי אפילו 2 מיליארד דולר, תוספת להשקעות במה שקרוי תשתית, מצבנו היה נראה היום יותר טוב, עם אבטלה יותר נמוכה אני חושב, וצמיחה כלכלית יותר טובה שלא בנויה רק על היי-טק.

פרופ' אבי בן-בסט : יש לי תשובה בשבילך. ראשית, אני חושב שקשה להגדיר את המצב

עד האירועים הביטחוניים, כמצב של מיתון, הייתי מגדיר אותו כמצב של יציאה ממיתון. היינו במיתון והתחלנו לצאת ממנו, קצבי הצמיחה

היו גבוהים, עדיין שיעור האבטלה היה גבוה, וכל התוכניות שלנו, אגב, כל התוכניות כווננו לכך איך לצמצם את שיעור האבטלה. משום שלדעתי זאת לא רק הבעיה הכלכלית מספר 1, אלא גם זאת הבעיה החברתית מספר 1 של מדינת ישראל והשאלה איך עושים את זה. אני לא חושב שבכלכלה נאמר של שנות ה-2000 אנחנו הרי חיים בעולם מסוים, ואנחנו מתחרים בעולם הזה, שבו מגיעים על ידי הרחבה תקציבית. אני חושב שלהפך, צריך לייצר את אותם אלמנטים שמקנים יציבות כלכלית למערכת. ואם יש יציבות כלכלית למערכת, יש כלי נוסף שבו צריך לדעתי להשתמש במצבים כאלה, וזה להקל את הריסון המוניטרי, וזה לא סוד שאני חולק על המדיניות הנוכחית מבחינת עוצמת הריבית וקצב הפחתה, אני חושב שהגענו לאותו מצב שאפשר היה להפחית אותה מהר יותר. הסיבה היא לא שאני מגלגל את הטענה הזאת לביתו של השכן, אגב גרתי קודם בביתו של השכן, זה לא שאני מגלגל אותה לביתו של השכן, ואמרתי גם שגרתי בביתו של השכן את אותם דברים. אלא אני חושב שאי זאת לא הדרך הנכונה, ובוודאי ובוודאי אם נסתכל על השוואה בינלאומית. היינו במשק שההוצאה התקציבית הייתה 77 אחוז מהתוצר, ירדנו ל-54 אחוז, מגיעה לנו בהחלט טפיחה על השכם, אבל זאת לא המלחמה של הדור הקודם, אם נסתכל על ההשוואה הבינלאומית, היא מצויה לכם פה במשבצת קטנה למעלה, בארצות הברית רק 32 אחוזים, ביפן רק 36 אחוזים, ואפילו באירופה סוציאל דמוקרטי ממוצע של 48 אחוזים. אפילו אם נביא את ההוצאה היתרה בביטחון, אנחנו עדיין בשיעורים שיותר גבוהים ממה שמקובל בעולם המערבי, ואם אנחנו רוצים לבסס צמיחה כלכלית בר-קיימה, לדעתי צריך לבסס אותה על הסקטור העסקי ולכן אני חולק, אני מקבל את זה שלך יש דיעה אחרת, אבל דעתי היא שונה, ולא זו הדרך שבה נשיג צמיחה גבוה. אגב, כדאי לראות את הניסיון ההיסטורי משנת 85 עד היום, אני לא עלאה אתכם, ולזה לא הבאתי שקף, מאז שהתחלנו

במדיניות הזאת של צמצום ההוצאות הממשלתיות כמשקל בתוצר, ראינו את הפירות בצמחיה יותר מהירה ובמיוחד של הסקטור העסקי. בממוצע בשנים 85 עד היום הסקטור העסקי צומח מידי שנה באחוז מהר יותר מהתוצר בכללותו, ומשקלו עלה בצורה משמעותית ביותר. במחקר שעשיתי בשנים האחרונות גם פרסמתי את זה. אי יציבות חיצונית, התייחסתי לזה בהרצאה אחרת, אני לא אתן עכשיו הרצאה שלמה, אני אומר כך, יש בהחלט השלכות למצב הביטחוני שיש היום במשק, גם לכלכלה וברור שככל שהוא נמשך זמן רב יותר, השלכתו היא רבה יותר ואני מתכוון שהשלכתו היא רבה יותר לא במובן שאירועים שנמשכים יומיים זה כפול מאירועים שנמשכים יום, אלא ככל שזה נמשך זמן ארוך יותר, יש לזה גלישה לתחומים אחרים, מה שקורים הכלכלנים ספילובר.. יש פה גלישה של ההשפעות הישירות לתחומים אחרים. אבל עדיין עיקר ההשפעות ממוקדות בכמה תחומים, ענף התיירות סובל קשה מאוד מהמצב הזה. המפעלים שמייצרים מוצרים שקודם יוצאו לשטחים סובלים מהמצב הזה. גם ענפים שתלויים בעבודת פלשתינאים כמו בניה וחקלאות, במיוחד בניה סובלים מהמצב הזה. מזלנו שהמשקל של הענפים הללו בתוצר הוא לא כל כך גדול. תיירות היא כ - 2.5 אחוזים, חקלאות היא 2.5 אחוזים, בניה פה היא חריגה, היא מהווה 8.5 אחוזים, עדיין זה ענף לא כל כך גדול, אבל ככל שהאירועים נמשכים, יש להם גם השפעות על דברים אחרים, יש להם השפעות על המוטיבציה להשקיע, על הצריכה הפרטית וכו'. לכן, אין ספק שאי היציבות הזאת יש לה מחיר, אנחנו משלמים את המחיר, וככל שהמצב הזה ייגמר מהר יותר כן ייטב. אני אלך ממש בכיוון הפוך להתחלה. ההערה של דוד כוכב שגם הממשלה אשמה, ראשית התייחסתי קודם לאספקטים ממשלתיים בהקשר הזה. אבל אני רוצה יותר להתייחס לדבר שאתה אמרת, הצגת מצב המשק. אני לא חושב שאחרי ההרצאה שלי פה היום, אז אפשר לחשוד שחטאתי בהצגת

תמונה אופטימית. יש בעיות, צריך להתמודד איתם. אני חושב שהיינו על מסלול מצוין עד אשר החלו המהומות בשטחים, זאת עובדה, שהיא נכונה. אנחנו הולכים וסוטים מהמסלול הזה, וראוי היה שנחזור אליו.

פרופ' אפרים צדקה : אני מבקש להזמין את אשר בן-נתן לבמה להעניק את המלגות לתלמידים שאקרא בשמותיהם והם מתבקשים לבמה.

אשר בן-נתן : קודם אומר מספר מילים. אכן זאת הפעם 25 שאנחנו מחלקים מלגות, ואנחנו שמחים שמאות סטודנטים יוכלו להנות מזה. השנה באירוע משפחתי ביקשתי מהמוזמנים במקום להביא מתנות, לעלות תרומה לקרן, זה מאפשר לנו, החלטנו לא לחלק את זה בשנה אחת, אלא להעלות במעט תמיד אותה שנה, אבל כל אלה שיקבלו מאותה שנה, נלווה אותם עם העלאה הזאת עד שיגמרו את הלימודים שלהם.

פרופ' אפרים צדקה : נתחיל עם רשימת התלמידים של אוניברסיטת ת"א: אהוד גלאם שלומד משפטים וחשבונאות שנה ג'; מיטל כדורי, מדעי החיים, שנה ג'; אשר שקלר, כלכלה וחשבונאות, שנה ג'; אנטל שרי לוי, ניהול ופסיכולוגיה, שנה ב'; מירב מרציאנו, ניהול ופסיכולוגיה, שנה ג'; קרין שמעון, משפטים וניהול, שנה א'; רפאל דיין, כלכלה וחשבונאות, שנה א'; חיים פנסו, כלכלה ופסיכולוגיה, שנה א'; מרינה פיקמן, כלכלה וניהול, שנה א'; מאיה טופול, ארכיטקטורה, שנה ד'.

רשימת התלמידים מאוניברסיטת חיפה: אתי אלמלם, הפקולטה למדעי הרוח; טל פריד, הפקולטה למדעי הרוח.

רשימת התלמידים מהאוניברסיטה העברית בירושלים: קרן זיבלי, הפקולטה למדעי הרוח.

רשימת התלמידים מאוניברסיטת בר-אילן:

משה מור, משפטים ומדעי המחשב.

רשימת התלמידים מהטכניון בחיפה:

מיכאל גרוסקוף, הנדסת מחשבים; שי יונתני, הנדסת מזון.

אני עכשיו מבקש להזמין את הסטודנט, אהוד גלאם, לשאת דברי תודה בשם המילגאים.

אהוד גלאם : ברשות מורי ורבותיי, משפחת בן-נתן, מרצות ומרצים נכבדים, אורחים יקרים, הגב' רחל מאורי, הגברת איקה שטודן, הגב' יונה גבאי, ורעי הסטודנטים: הייתי יכול להקריא את כל מה שכתבתי כאן, וזה קצת הרבה, אבל אני רואה שכולם קצרים בזמן, אז אני אגיד מה שיש לי בלב להגיד. אני עומד כאן שנה שלישית, שנה שניה אני נושא דברים, קשה להסביר את המושג קבלה ונתינה עד שאתה לא חווה אותו בעצמך משני הצדדים, אני רק יכול להגיד שאני יודע שלכם יש חלק ונחלה בתואר שלי ובתעודה, אם ירצה השם נעבור את הבחינות. יכולתי לפרט את כל המחשבות שלי איך אנחנו כסטודנטים מעריכים את המעשה שאתם עושים, אבל לא יכולתי למצוא מילים טובות יותר מאשר תודה רבה ושוב, לחזור על העובדה הזאת שבעצם המלגה הזאת אתם מקימים ניר ונר לבנכם אמנון באמצעות הזיכרון, יום הזיכרון שאתם עושים לו.

תודה רבה.

פרופ' אפרים צדקה : תודה לאהוד. תם ערב העיון.